

ƏDALƏT
TAHİRZADƏ

ŞƏKİNİN
TARİXİ

QAYNAQLARDA

2005
992

73(2A)
717

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Şəki Regional Elm Mərkəzi

Ədalət TAHIRZADƏ

ŞƏKİNİN
TARİXİ

QAYNAQLARDA

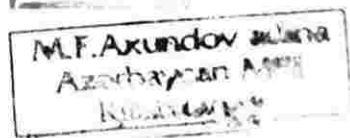
46659

76041

Bakı - 2005

**Bu kitab
Allah yolunda,
Haqq, Ədalət, Qurtuluş yolunda
bütün tarix boyunca
şəhid olmuş
şəkililərin
müqəddəs ruhlarına
ərməğandır.**

***Naşir:*
Nazim İBRAHİMOV,
Şəki Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı**

***Bilgisayar tərtibçisi:*
Emil SADIQOV**

***Bilgisayarda yığanlar:*
Oğuztoğrul TAHİRLİ, Məzahir CƏMİLLİ**

**Ədalət Şərif oğlu TAHİRZADƏ. Şəkinin tarixi
qaynaqlarda.
Bakı, MASTER nəşriyyatı, 2005, 256 səh.**

Kitabda Şəkinin tarixinə dair başlıca olaraq XIX yüzil qaynaqları toplanıb. Bu mənbələrin çoxu indiyədək oxuculara bəlli deyil, bilinənlərsə indiyədək araşdırılmamış daha bitkin və daha doğru əlyazma nüsxələri əsasında ortaya qoyulub. Sənamə-xronikaları yazanların yaşayış və yaradıcılığı haqqında ilkin və geniş bilgi verən Ə.Tahirzadə qaynaqların məzmununu daha asan mənimsəməkdən ötrü həm çoxlu qeydlər və aydınlatmalar edib, həm də zəngin mədəyi-tarixlər toplusu hazırlayaraq qaynaqlara artırıb.

Kitabda Şəkinin yetirməsi olan məşhur şairlərin Şəkiylə, onun tarixiylə bağlı şeirləri də verilib.

Əsər Azərbaycan tarixiylə maraqlanan bütün oxucular üçündür.

ISBN 0-9769954-0-9

© Ədalət TAHİRZADƏ

**e-mail: tahirzade@yahoo.com
Mob.: +(99450) 612 68 13**

İÇİNDƏKİLƏR

Şəkinin tarixi qaynaqlarda: yazılanlar, yazanlar5

Qaynaqlar

Mustafa ağa ŞUXİ

Kərim ağa Fatehin tərcüme-yi-halı. (Seçmə parçalar)88

Kərim ağa FATEH

Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi94

Mustafa ağa ŞUXİ

Nuxu xanlarının keçmiş əhvalatının hekayəti. (Hekayəti-əhvalati-sabiğeyi-xəvanini-Nuxu)113

Hacı Seyid ƏBDÜLHƏMİD

Şəki xanları və onların nəsiləri. (Dər bəyani-əhvalat və silsileyi-xəvanini-sələfi-Şəki)124

Mirabbas MİRBAĞIRZADƏ

Şəki qəzasında hökmlər tarixi haqqında müxtəsər məlumat135

Mirabbas MİRBAĞIRZADƏ

Şəki qəzası175

Ələsrəf KƏRİMOV / İSMAYILOV

Şəki keçmişdə və imdi194

Maddeyi-tarixlər215

Artırmalar

Şəkili NƏBİ

Hacı Çələbi xana226

Ağakəşi bəyin öldürülməsi228

Məhəmməd Hüseyin xanın tərifli230

Küngüt əhvalatı231

Mustafa ağa ŞUXİ

Nuxu şəhərinin tərifli234

Məhəmmədəmin oğlu Salman MÜMTAZ

Ənvəriyyə236

Öyün, millət238

Bəxtiyar VAHABZADƏ

Şəki240

Adlar göstəricisi242

ŞƏKİNİN TARİXİ QAYNAQLARDA: YAZILANLAR, YAZANLAR

Böyük imperator *Nadir şah Əfşar* (22.10.1688-20.6.1747) öldürüldükdən sonra Azərbaycanda **Şəki, Şirvan (Şamaxı), Bakı, Quba, Dərbənd** (bu ikisi sonralar birləşdirildi), **Gəncə, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Talış, Təbriz, Xoy, Sərab, Qaradağ, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Makı** xanlıqları yarandı. Nüfuz dairələrini genişləndirmək uğrunda onların arasında başlanmış iç savaşları torpaqlarımızı qamarlamağa uyğun vaxt gözləyən gənc xaçpərəst imperiyası Rusiyadan ötrü göydəndüşmə oldu. 10 mart 1735-də Nadir şahın Gəncə yaxınlığında silah gücünə imzaladığı müqaviləylə *Dəli Petro*'nun 13 il qabaq tutduğu bütün Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmağa məcbur olmuş Rusiya Nadir şahın dəhşətli şapalağından sonra yavaş-yavaş özünə gələrək yenidən işğalçılıq niyyətinə düşdü. Onun onilliklər boyu çəkən hərbi yürüşləri anamız ulu Azərbaycanı və qədim millətimizi iki yerə parçalayan amansız *Gülüstan* (1813) və *Türkmənçay* (1828) andlaşmalarıyla başa çatdı. **Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Gəncə, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Talış** xanlıqlarını Rusiya işğal etdi, **Təbriz, Xoy, Sərab, Qaradağ, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Makı** xanlıqlarına yenilmiş Qacar dövlətində qaldı. Yurdumuzun və elimizin bütün tarixi boyunca bundan daha sarsıntılı hadisə olmayıb. Azərbaycan torpağının yetirdiyi tarixçilər, şairlər və sənətkarlar bu parçalanmaya kəskin etiraz bildirdilər.

Tarixçi Həsni Abdullayev yazır: "...XVIII yüzildə tərtib edilmiş *Azərbaycan salnamə əsərləri* indiyədək üzə çıxarılmayıb. *Azərbaycan tarixi-salnamə əsərləri* yalnız *Azərbaycanın XIX yüzildə Rusiya tərkibinə daxil olmasından* (! - Ə.T.) sonra bizə gəlib

çatıb"¹. Gerçəkdən də belədir. Ancaq bu, Rusiyanın "maarifləndiriciliyi"nin yox, müstəmləkə siyasətinin nəticəsiydi. Belə ki, Azərbaycanın üçdə birini caynağına keçirmiş yağmaçı Rusiyanın Tiflisdəki canişin dəftərxanası yenidən çarizm boyunduruğu altına düşmüş xanlıqlarımızın gerçək yiyələrinin keçmişini öyrənmək və çar hakimiyyətinin onlara bəsləyəcəyi siyasi-iqtisadi münasibəti bu bilgi üzərində qurmaqçün dünənki xan və bəylərin, bölgədəki ən ad-sanlı uruqların soykötüyünü (nəsil ağacını, şəcərəsini) hazırlamağı, bu torpaqların yaxın keçmişini qısa da olsa təsvir etməyi inandığı yerli aydın-məmurlara tapşırırdı. (Güney xanlıqlarıyla bağlı belə tarixi araşdırmaya ehtiyac yoxuydu, çünki o torpaqlarımızda kimin kim olduğunu Qacar dövləti gözəlcə bilirdi).

Beləliklə, artıq Rusiya torpağı sayılan Quzey Azərbaycanda XIX yüzildə təkcə Qarabağ tarixiylə bağlı *Mirzə Adıgözəl bəy*'in (təx.1780-9.9.1848) "*Qarabağnamə*" (1845), *Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği*'nin (1773-1853) "*Qarabağnamə*" (1847), *Əhməd bəy Cavanşir*'in (2.3.1828-9.1.1903) "*Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair*" (1883), *Mir Mehdi Xəzani*'nin (təx.1819-1894) "*Kitabi-tarixi-Qarabağ*" (təx.1866)... əsərləri kimi 7 salnamə-xronika qələmə alındı. Həmin yüzildə *Kərim ağa Fateh*'in (1788-13.1.1859) "*Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi*" (24 may 1829), *Abbasqulu ağa Bakıxanov*'un (1794-1847) "*Gülüstan-İrəm*" (1841), *İsgəndər bəy Hacinski*'nin (1809-1878) "*Qubalı Fətəli xanın həyatı*" (1847), *Mirzə Həsən əfəndi Əlqədari*'nin (1834-1910) "*Asari-Dağıstan*" (1890), *Mirzə Cəbrayıl Süpehri*'nin (?-1.2.1902) "*Dərbəndnamə*" (1891) kimi tarix əsərləri, onlardan başqa da yenə xeyli xronika yazıldı.

Sözsüz, hansı niyyətlə ortaya qoyulmasından asılı olmayaraq, adı çəkilən və çəkilməyən bütün bu əsərlərin Bütöv Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində müstəsna önəmi var və onları qələmə almış hər bir yazarın əməyini yalnız ən xoş sözlərlə anmağa bəreluyuq, çünki bu gün Azərbaycan tarixinə dair araşdırmalar hər şeydən öncə məhz bu dayanıqlı özül üzərində qurulur. Çox sevindiricidir ki, bu özlü qoyan ustaların, Azərbaycan tarixşünaslığının ən şanlı səhifələrinə imza atanların içərisində Şəki tarixçiləri mühüm yer tutur.

¹ Гаси Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку: Изд-во АНАзерб.ССР, 1965, с.41.

Şəki bilginlərinin, alimlərinin tarix kitabları yazmaqda böyük təcrübə və bacarığı var. Son 200 ildə xançada *Kərim ağa Fateh*'dən (1788-1859) tutmuş professor *Mahmud İsmayıl*'adək (1920-2001) çoxsaylı Azərbaycan tarixçiləri bu ulu torpağımızın yetişdirməsidir.

Şəkiddə doğulmuş, uzun müddət yüksək ruhani vəzifələrində çalışmış görkəmli alim, Qur'anın dilimizə ilk tərcüməçisi (ikicildlik "*Kitab əl-bəyan fi təfsir əl-Qur'an*", Tiflis, 1908) *Axund Hacı Məhəmməd Həsən İsmayıl oğlu Mövlazadə Şəkuyi* qiymətli "*Tarixi-müqəddəs. Ənbiya əhvalatı*" (Tiflis, 1913) kitabının müəllifi, "*Əmirəlmöminin əleyhissəlamın Misir hakimi Malik Əştərə yazdığı əhdnamənin tərcüməsidir*" (Tiflis, 1910), Nəsus Həsənin 2 cildlik "*Tərcümeyi-təhfeyi-Nəsuhiyyə fi əhvali-kürrətül-ərziyyə və hiyə coğrafiyyə ümumiyyətdü-düvəlü-ələm*" (Bakı, 1904) əsərlərinin tərcüməçisidir. Bu əsərlərin hər biri öz çağında xalqımızın ictimai düşüncəsinə yetərincə güclü təsir göstərmiş və onlar öz yüksək elmi dəyərini bu gün də saxlamaqdadır.

Şəkiddə¹, Gəncəli məhəlləsində doğulduğuna görə özünə "*Gəncəvi*" nisbəsi götürmüş² şeyxülislam *Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi* (1853-1932) doğma türk dilində 4 cildlik "*Zübdətüt-təvarix*" ("Tarixlərin seçməsi") adlı möhtəşəm bir tarix əsəri yaradıb (I cild, Tiflis, 1905; II cild, Gəncə, 1909; III cild, Gəncə, 1913; IV cild, Gəncə, 1912) ki, həmin kitab istər müsəlman tarixini, istərsə də Ön Asiya, Qafqaz və Azərbaycan tarixini öyrənenlərçün indinin özündə də ən dəyərli qaynaqlardandır. Onu da bildirək ki, bu əsər Mövlazadənin çoxlu kitablarından yalnız biridir.

Üzərində "*Azərbaycan tarixi*" yazılmış ilk kitabı (Bakı, 1923) Şəkiddə doğulmuş³ *Rəşid bəy Əsəd bəy oğlu İsmayilov*'un (1877-1941) yazdığını bildirmək də çox fərəhlidir. Onun qələmindən çıxmış "*Müxtəsər Qafqaz tarixi və Zaqafqasiyada zühur edən məşhur türk ədib və şairlərinin müxtəsərən tərcümeyi-halları*" (Tiflis, 1904) əsəri də yüksək elmiliyyətlə seçilir.

¹ Ə.N.Quluyev, İ.M.Həsənov, İ.V.Striqunov. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı. Bakı: Azərnəşr, 1960, s.189.

² Mahmud İsmayilov. Şəki. Bakı: Azərnəşr, 1982, s.108.

³ Yenə orada.

Görkəmli alim, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, professor, MEA Tarix İnstitutunun direktor müavini **Mahmud Əlabbas oğlu İsmayıl**ın (1.9.1920-16.8.2001) bütün əsərləri bir yana, "Şəki" (Bakı, 1982), "Sənin ulu baban" (Bakı, 1989), "Azərbaycan tarixi" (Bakı, 1993) monoqrafiyaları çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının qızıl fondunu bəzəyir.

Bu baxımdan yanaşdıqda **XIX yüzil salnaməçiləri içərisində də ilk yeri Şəki müəlliflərinin tutması tam qanunauyğundur.**

Maraqlıdır ki, bu çağ Azərbaycan tarixçilərinin öndəgedəni məhz **Kərim ağa Fətəh Şəkixanov**'dur - onun "**Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi**" xronikası Abbasqulu ağa Bakixanovun möhtəşəm "**Gülüstani-İrəm**"indən 12 il, Mirzə Adıgözəl bəyin "**Qarabağnamə**"sindənsə 16 il qabaq yazılıb. Söz yox, iş əsərin gec, ya tez yazılmasında yox, onun elmi dəyəridir. Sevindiricidir ki, istər Fətəhin, istərsə də başqa Şəki müəlliflərinin qələmindən çıxmış salnamələri çağdaş Azərbaycan tarixşünaslarının ən görkəmli nümayəndələri yüksək dəyərləndirib.

Şəkiddə bir atalar sözü var: "**Dərin su bulanmaz**"¹. Olduqca hikmətli kəlamdır! Yazılı tarixi qaynaqlarımız nə qədər çox olsa, tariximizi nə qədər dərinə öyrənsək, araşdırmaları nə qədər dərinə aparsaq keçmişimiz daha da durular, arınar, düşmənlərimiz tariximizi "bulandıрмаğı" bacarmaz!

1970-inci illərin sonunda aspiranturada oxuduğumuz zaman Şəki bölgəsi dialekt və şivələrinin materialları üzərində qurduğumuz namizədlik dissertasiyasını yazanda, təbii ki, yazılı qaynaqlardan da dil faktları götürməli olmuşduq. Şəki müəlliflərinin qələminə məxsus, indiki Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmaları elə o çağda ərəb qrafikasından kirilə çevirərək üzünü köçürmüş, bu zaman əlyazmalarda gördüyümüz bir çox maddeyi-tarixləri də toplayaraq sistemləşdirmiş, bütün bunları makinadan da çıxararaq nəşrə hazır saxlamışdıq.

¹ Azərbaycan folkloru antologiyası. VI kitab. Şəki folkloru. II cild. Toplayan və tərtib edən: Hikmət Əbdülhəlimov. Bakı: Səda, 2002, s.57.

Artıq Əlyazmalar İnstitutunda çalışdığımız zaman iş yoldaşımız, tarix elmləri namizədi **Akif Fərzəli** "**Qarabağnamələr**"i tərtib edərək "Yazıçı" nəşriyyatında buraxdırdı (1989). O, bildirdi ki, Azərbaycanın başqa xanlıqları haqqındakı salnamələri də beləcə basdırmaq istəyir. Bu məqsədlə indi bu kitabda verdiyimiz bir sıra əsərlərin əlyazmasını bizdən götürdü, ancaq hansı nədənlə həmin nəşr gerçəkləşmədi. Aradan bir müddət ötdü, Akif bəy köçüb Sankt-Peterburqa getdi, biz də Akademiyadan çıxdıq. Bakıya gəlişlərinin birində həmin əlyazmaların taleyini Akif bəydən soruşduq; kitabı nəşr etdirə bilmədiyini, verdiyimiz əlyazmalarına itirdiyini söylədi...

Aradan çox illər keçsə də həmin əlyazmaları nəşr etdirməyə özümüz nə vaxt, nə də imkan tapa bildik. Ulu Tanrıya min şükür ki, indi həmin vaxt və imkan əlimizə düşüb. O zaman nəşrə hazırladığımız əlyazmaların üzərində son bir ildə yenidən xeyli işlədik, oğlu **Mustafa ağa Şuxi**'nin **Kərim ağa Fətəh**'in ömürlüyü haqqında yazısını, **Mirabbas Mirbağırzadə** və **Ələşraf Kərimov/İsmayilov**'un indiyədək tarixçilərimizin gözündən yayınmış əsərlərini də ərəb qrafikasından çevirərək buraya artırdıq, onların hamısına çoxlu aydınlatmalar və qeydlər verdik.

Söz yox ki, buradakı qaynaqları ideal saymaqdan, onların bütün mühüm hadisələri əhatə etdiyini söyləməkdən uzağıq. Əksinə, hətta bəzi başqa əsərlərdə oxuduğumuz bir sıra tutarqlarla bunlarda üzləşirik. Məsələn, bir sıra tarix əsərlərində Şəki hakimləri **İsa xan** (1578-in hadisələriylə bağlı), **Şahmir xan** (1593-1601-inci illər), **Əli sultan Saxuri (Zaxurlu Əli sultan)** (1720-ci illər) kimi gerçək şəxslərin adları dönə-dönə çəkilsə də "bizim" müəlliflərdə onlar, demək olar ki, unudulub. Belə iradların sayını yəqin ki, yenə artırmaq olardı. Ancaq biz bu kitaba salınmış xronikaların elmi dəyərini aşağı salmağın da qəti əleyhinəyik və inanırıq ki, onlar həm Şəki bölgəsinin, həm də bütövlükdə Azərbaycanın sənədli tarixini hazırlamaq, indiyədək ortalıqda olan mətnlərə tənqidi yanaşmaq işində tarixçilərimizə əvəzənməz yardımçı olacaq.

Bu salnamələri yazarların kimliyinin üzə çıxarılması da tarixşünaslıq baxımından çox önəmlidir. Aşağıda bu vacib məsələyə, eləcə də qaynaqları haradan götürdüyümüzə və onların üzərində necə işləməyimizə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

MUSTAFA AĞA ŞUXİ. KƏRİM AĞA FATEHİN TƏRCÜMEYİ-HALI.

Fətəli xan Möhnəti'nin oğlu *Kərim ağa Fateh*'in oğlu *Mustafa ağa Şuxi*'ni (?-oktyabr 1895) çar hökuməti hicri 1274-də (miladi 1857/58-də) atasından alaraq Peterburqa girov aparıb. Orada hərbi təhsil alan Mustafa ağa *kornet*¹ çininə yüksəlib.

Şəkili alim *Böyük Salman Mümtaz* (1884-1941) yazır: «*Kərim ağanın babası şair olduğu kimi, atası və oğlu Mustafa ağa da şair idi. Fətəli xanın qullandığı məxləs*² "*Möhnəti*", *Mustafa ağanınki da "Şuxi"dir*»³.

Salman Mümtaz başqa bir qaynaqda Mustafa ağa haqqında belə qısa bilgi verir:

"*Mustafa ağa dörd il kanvoyluq*⁴ *eləyib. 1857-ci tarixdə kanvoyluğa apar[ıl]ıb, [18]61-də karnet [çini] alıb qayıtdı. Karnetdən qayıtdığı zaman Şəkiddə murov pəmoşnikliyi elədi. Təxminən beş il bu xidmətdə qaldı. Mustafa ağa əvaxiri-ömrüsünü Qaraqos*⁵ *adnalı kəndisinə məxsus kəndində keçirmiş və orada da fücətən*⁶ *vəfat etmişdir. Sonra cənazəsini Şəkiyə gətirib Hüseyin xan məscidinin həyatında Kərim ağa Fatehin qəbrinin yanında dəfn etmişlər*"⁷.

Mustafa ağa Şuxinin də şerlərinə həyat vermiş S.Mümtaz onun bir neçə şerini özünün "*Azərbaycan ədəbiyyatı*" silsilə kitablarının 12-ci sayına (ss.120-122) salıb. Hacı Seyid Əbdülhəmidin "*Şəki xanları və onların nəsiləri*" əsərində (Bakı, 1930,

¹ *Kornet* süvari qoşunda bölük (rota) bayrağını aparan kiçik zabitdir.

² İşlətdiyi təxəllüs.

³ Salman Mümtaz. Tənqid və mülahizələr. "Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi". - "Maarif işçisi", 1929, №№2-3 (43-44), s.89.

⁴ Konvoy məbusları qoruyan və müşayiət edən hərbiçiyə deyilir.

⁵ Bizcə, katib yanlışlığı baş verib, çünki Şəkiddə bu adda kənd olmayıb. Yəqin ki, "Qaraqoyun(lu)" (indiki: Çay Qaraqoyunlu) yazılmalıydı.

⁶ Qəflətən.

⁷ Əlyazmalar İnstitutu, arx: 38, 1-2/78.

s.9) Mustafa ağanın "*türkcə divanı qeyri-mətbudur*" deməsi S.Mümtazın həmin divanla¹ tanışlığını göstərir.

Azman araşdırıcımız *Firidun bəy Köçərli* (1863-1920) də özünün məşhur "*Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı*" kitabında (bu əsər sovet dövründə "*Azərbaycan ədəbiyyatı*" adıyla buraxılıb) Mustafa ağa Şuxiyə ayrıca yer ayırıb², onun şerlərindən örnəklər verib.

Mustafa ağanı "*validi-büzürgüvarı kimi mərifət və kamal sahibi, möhtərəm bir şəxs*", "*ziyadə dindar və millət təəssübü çəkən bir vü-cud*" kimi dəyərləndirən Firidun bəy göstərir ki, Mustafa ağa "*əks-sər övqət məclisini ürəfavü şüəralar ilə təzyin edərmiş*³. *Zindəganlığının ibtidasında dövlətmənd olub, axır vaxtlarda bir az kasıb düşüb-dür və özünə mütəəlliq olan əmlakın mədaxili ilə güzəran edərmiş*"⁴.

Firidun bəy onun Şəki şəhərində *cəmədiyül-əvvəl 1312-də (oktyabr 1895-də)* vəfat etdiyini bildirir⁵ və biz bu tarixə inanırıq.

Daha çox böyük şair kimi tanıdığımız görkəmli alim *Seyid Əzim Şirvani* (1835-1888) də özünün "*Təzkirə*"sində Şuxinin türkcə 6 qəzəlini və Şəki şəhərinin tərifi haqqında 20 beytlik dəyərli qəsidəsini verib⁶.

Şuxinin yazdığı "*Kərim ağa Fatehin tərcümeyi-halı*"nı Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmadan götürmüşük. Yazılma tarixi bəlli olmasa da əsərin **1861-dən sonra** qələmə alındığını deyə bilərik.

¹ Əlyazmalar İnstitutunda Şuxinin M-125/13619 və B-2584/4209 şifrəli iki divanı var (heç biri nəşr edilməyib). M-125/13619 şifrəli divanı müəllif "*tarixi-hicrətən-nəbəvi fi 27 mahi-rəbiül-əvvəl 1308 və dəh hesabı-məsihiyyə fi 29 mahi-oktobr* (yeni üslubla: 10 noyabr - Ə.T.) 1890"-da, B-2584/4209 şifrəli divanına "*tarixi- hicrətən-nəbəvi fi əvvəli-mahi-rəbiüs-sani 1310 və dəh hesabı- məsihiyyə fi 11 mahi-oktobr* (yeni üslubla: 22 oktyabr - Ə.T.) *səneyi-milad 1892*"-da *öz əliylə köçürüb*. F.B.Köçərli əsərinə şərhlərdə 11 oktyabr 1892 yanlıs olaraq Şuxinin ölüm tarixi kimi göstərilib (*Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild*, s.424, 419-uncu qeyd).

² F.B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. Bakı: Elm, 1981, ss.270-274.

³ Ariflər və şairlərlə bəzəyərmiş.

⁴ F.B.Köçərli, II cild, s.270.

⁵ Yəni orada, s.273.

⁶ S.Ə.Şirvani. Əsərləri. III cild. Bakı: Elm, 1974, ss.154-156. Şəki şəhəri haqqında qəsidənin əsl Şuxinin B-2584/4209 şifrəli divanındadır (s.181).

KƏRİM AĞA FATEH. ŞƏKİ XANLARININ İXTİSAR ÜZRƏ TARİXİ.

Şəki xanı Fətəli xanın oğlu *Kərim ağa Fateh Şəkixanov* (h.1202-8.6.1275/m.1788-13.1.1859) haqqında ilk ən geniş və doğru məlumat azman ədəbiyyatşünasımız *Firidun bəy Köçərli*'nin (1863-1920) məşhur "*Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı*" kitabındadır. Kərim ağa Fatehə ayrıca məqalə həsr edən Firidun bəy burada onun 2 qəzəlini də verib¹.

Firidun bəy yazır: «*Kərim ağa ibn Fətəli xan "Fateh" təxəllüs Şəki şairlərinin bərgüzidələrindən birisi hesab olunur. Kərim ağa Şəki xanlarının xanədanından olmağa görə, nəcib və alitəb bir zat imiş; familiyası - Şəkixanov. Mirzə Fətəlinin müasiri olubdur və onun xatirini əziz tutarmış və hər dəm ləyaqətli töhfələrlə Mirzəni yad edərmiş.*

Fətəli xan Şəkidə xanlıq edən zamanı hicrətin 1235-ci salında² Şəki vilayəti Rusiyanın təhti-təsərrüfünə keçdi və Fətəli xan rus dövləti tərəfindən təsdiq olundu.

Fətəli xanın fərzəndi-ərcüməndi Kərim ağa atasının təhti-himayəsində nəşvü nüma tapıb, gözəl təlim və tərbiyə almışdır. Fars və ərəbcə yaxşı savadı var imiş. Təbi-səlim sahibi imiş. Özləri əhli-kəmal və sahibi-hal olduğu üçün üləma sinfini, üdəba və şüəranı ziyadə dost tutarmış və müdam məclisini onların vücudu ilə müzəyyən qılıb həqiqi xan tərzində güzəran edərmiş.

Kərim ağa Fateh hicrətin 1274-cü tarixində³ Nuxa şəhərində yetmiş beş sinlərində vəfat edibdir⁴.

Fatehin öz əsərlərindən cəm olunmuş mükəmməl bir divanı vardır və lakin təb olunmamışdır. Əsərlərinin çoxu fars dilindədir, türkcə olanı bunlardır ki, dərc olunur»⁵.

¹ F.B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı: Elm, 1978, ss.466-467.

² Miladi 1819-da.

³ Miladi 1857/58-də.

⁴ Bizcə, bu kitabda verilmiş 85-inci maddeyi-tarixdəki vəfat tarixi (13.1.1859) daha doğrudur.

⁵ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı: Elm, 1978, s.466.

Kərim ağanın türkcə 2 qəzəlini verdikdən sonra Firidun bəy yazır: "*Mərhum Kərim ağa Fatehin burada təstir olunmuş hər iki əsəri onun alim və sahibi-təbi-səlim olduğunu göstərir. Əvvəlinci kəlam - ki, Fateh peyğəmbəri-valatəbarımızın şəni-aliləri vəsfində deyibdir - Nabi əfəndinin¹ kəlamına bənzəyir. Onun ikinci kəlamı müasiri olan Qasım bəy Zakirin kəlamına oxşayır. Əfsus ki, Fateh türk dilində başqa əsərlər vücuda gətirməyibdir; gətiribse də onlardan bizim əlimizə düşən olmadı*"².

Kərim ağa Fateh haqqındakı bir cizma-qaramızda³ onun türkcə başqa əsərlərinin olduğunu göstərmişik. Bu əsərlər içərisində, söz yox ki, ən dəyərlisizə tərtemiz türkcə yazdığı "*Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi*"dir.

24 may 1829-da qələmə alınmış bu "*Tarix*"i (əsəri qısaca belə adlandıracağıq) ilk dəfə müəllifin öz sağlığında - 1858-də Sankt-Peterburqda akademik *Bernqard Dorn* (1805-1881) əlyazmadan götürərək "*Auszüge aus muhammedanischen Schriftstellern...*" kitabında verib⁴. Əsər burada 515-531-inci səhifələrdə "*Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi. Qazi Əbdüllətif əfəndi təsnifidir*" başlığıyla təqdim olunub.

Dorn yazır: "*Bu qısa tarixi nəşr etməyi ona görə qərara aldım ki, bilmirəm onu yaxın gələcəkdə 6-cı hissəsini 1854-üncü ildə "Tarixi-filoloji jurnal"a təqdim etdiyim "Qafqaz" adı altında sonadək işləyə biləcəyəmmi*"⁵.

Söz yox ki, B.Dornun əməyi dəyərlidir. Bununla belə, onun nəşrində ciddi əyintilər də var. Onlardan birincisi və ən böyüyü akademiklərin əsərin yazarını düzgün aydınlaşdırmayaraq "*Qazi Əbdüllətif əfəndi təsnifidir*" göstərməsidir. Bu yanlışlığın səbəb-

¹ Böyük türk şairi Yusif Çələbi Nabi (1642-1712).

² F.B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, s.467.

³ Ədalət Tahirzadə. Kərim ağa Fatehin həyat və yaradıcılığından qeydlər. - "*Əlyazmalar xəzinəsində*" toplusu, VIII cild. Bakı: Elm, 1987, ss.55-63.

⁴ B.Dorn. Auszüge aus muhammedanischen Schriftstellern, betreffend die Geschichte und Geographie der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meers, nebst einer kurzen Geschichte der Chane von Scheki. St.Petersburg. Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. 1858.

⁵ B.Dorn. Auszüge aus muhammedanischen Schriftstellern..., s.12.

karı N.V.Xanikov (1819-1878) olub. Dorn yazır: «...Xanikov 1858-inci ildə mənə bu əsərin tərtibçisi haqqında aşağıdakıları yazdı: “Şəkinin kiçik tarixinin müəllifi mənim dostum, Nuxa şəhərinin irsən qazisi Hacı Əbdüllətif əfəndi Hacı Səlim oğlundan başqa heç kəs ola bilməz. Bu, indi altmış yaşlı bir adamdır. O, ərəb dilini yetərinə yaxşı bilir və fars poeziyasıyla çox məşğul olub. 1845 və 1846-cı illərdə İstanbul, Misir və Məkkəyə ziyarət edib, Suriya, Bağdad, Qezbelu, Həmədan, Tehran, Təbriz və Şuşadan keçərək öz yurduna dönüb...”»¹.

Deyənlərə bütünlüklə inanan Dorn, görünür, ya türk dilini bilməyib, ya da əsəri oxumayıb; axı əsərin sonunda Çələbi xanın soykötüyünə (şəcərəsinə) baxan kimi müəllifin kimliyi öz-özünə ortalığa çıxır.

B.Dorn nəşrinin ikinci əyintisi əlyazmanın düzgün oxunmaması üzündən çoxlu yanlışlığa yol verilməsidir. Məsələn, bir neçə yerdə *wa* (“amma”) sözünün üstündə qoyulan təşdid iki nöqtəyə bənzədilib və söz *wa* (“ağa”) kimi oxunub. Bundan başqa, nöqtəylə seçilən hərflərin qarışdırılması üzündən “bunları qovubdurlar” yerinə “yolların qurubdurlar”, “Hacı Şıxəli” yerinə “Hacı Şıxqulu”, “deyər mənim” yerinə “vermənam”... kimi çoxlu qaba yanlışlıqlar özünə yer tapıb.

Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət (Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti) əsəri 1926-da Dornun həmin nəşrindən götürərək dəyişmədən (ancaq bir neçə dolaşılıq da artırmaqla) prof. N.İ. Aşmarin'in (1870-1933) giriş sözüylə türkcəmizdə və rusca yayınlayıb². Bu nəşr Dornunkundan heç bir üstünlüylə seçilmir.

Deməli, *Kərim ağa Fatehin “Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi” 1858-dən 1926-yadək iki dəfə nəşr olunub*. 68 üstəgəl 3 - ilk nəşrdən son nəşrə qədər olan 68 və ondan sonrakı 3 il. Bu 71 illik zaman intervalında “Tarix”in gerçək yazarı bilinməyib, o, oxuculara *Qazi Əbdüllətif əfəndi* nin əsəri kimi tanınılıb.

Kərim ağa Fatehin müəllifliyi yalnız 1929-da aydınlaşdırılıb. Aydınlaşdırıcınınsa yenə *Böyük Salman Mümtaz*’ın (1884-1941) olması bütünlüklə təbiidir. O, “*Maarif işçisi*” dərgisinin-

¹ Yenə orada.

² Əbdüllətif əfəndi. Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi. - Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin nəşriyyatı. Bakı, 1926.

dəki çox dəyərli yazısında¹ “*Tarix*”in əsl müəllifini üzə çıxarıb².

Salman Mümtaz yazır: “*Bizə, Xanikov, Dorn, Səniidövlə, Aşmarin və Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Edən Cəmiyyətin elmi katibi [A.R.] Zifeldt və təqribən bir əsrdən bəri bunlardan iqtibas və istifadədə bulunan şəxslər də tamamilə yanılaraq xəyata uğramışlar. Buna da ilk əvvəl Xanikov və Dorn bəis olmuşdur. Birincisi əsərin müəllifini tanımamış, ikincisi də tarixçəyi tədqiq etmədə iqtidarsız olmuşdur. Bubirilər də onlar kibi...*”.

Salman Mümtaz qabaqca *Qazi Əbdüllətif* in Hacı Səlim əfəndinin deyil, *Hacı Əbdüssalam əfəndi* nin oğlu olduğunu aydınlaşdırır. Bunun üçün o, Şəki şəhərindəki *Qazılar* qəbiristanlığında olan üç başdaşından köçürdüyü yazılara əsaslanır. Sonra göstərir ki, “*Tarix*”i hansı müəllifin yazdığını “*ilk əvvəl əsərin özündən axtarıb tapmalıyıq. Çünki müəllif əsərinin içərisində bu nöqtəyi aydınlaşdırmaq üçün beş yerdə lazım dərəcədə məlumat vermişdir*”.

S.Mümtaz sözünə davam edərək yazır: «*Müəllif dəfələrlə Fəthəli xan adlı bir şəxsin oğlu olduğunu qeyd edir. Sonra atasının Məhəmmədhasən xan ismində bir adamla qardaş olduğunu anlatmaqla bərabər, Hüseyn xanın istəkli oğlu olmaq münasibətilə gözlərinin çıxarılıb dusdaq edildiyini aydınlandır. Məsələyi bir az da parlatmaq üçün atasının xan seçildiyini və iki-üç aylıq xanlıq etməsini də nişan verməyədir. Nəhayət, dostluq möhkəm olmaq üçün özünün Şirvana göndərildiyini və Cəfərqulu xan əyyamı Şəkiyə gəldiyini söyləyir. Bu istixrac və çıxarışlardan bəlli olur ki, tarixçənin müəllifi Şəki xanlarının sonuncusu olan Fəthəli xanın oğlu Kərim ağadır. İbrahim bəg, Puri-Pələng ilə Göynüklü Şikəst Əhməd əfəndinin şərləri də sözümlərini qüvvətləndirməyədir...*»

...*Xülasə, ...tarixçənin müəllifi Hacı Əbdüssalam oğlu Əbdüllətif olmayub “Fateh” təxəllüs Kərim ağa Şəkixanovdur ki, hələ gənc ikən yazmışdır*».

¹ Salman Mümtaz. Tənqid və mülahizələr. “Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi”. - “*Maarif işçisi*”, 1929, №№2-3 (43-44), ss.85-90.

² 1937-də “gedərgəlməzə” göndərilmiş S.Mümtazın yazısını tarixçi Ənvər Şükürzadə aradan 22 il keçəndən sonra dəyişdirərək öz adından buraxdı. (Bax: «Об авторстве “Истории Шекинских ханов”». “*Azərbaycan SSR EA Məruzələri*”. 1951, №1, ss.43-45).

Bundan sonra oxuyuruq: «Təəssüf ki, yanılan mühüm şəxsiyyətlərin sırasında İranın məşhur ədiblərindən sayılan Mirzə Məhəmmədhasən xan Səniidövlə də durur. Bu qiymətli alim əslən marağalı və azəri türkü olduğu halda, nədənsə, türkcə yazılmış bu tarixçəyi tədqiq etməmiş və öyləcə də Xanikova, Dorna uyaraq aldanmışdır. Səniidövlə təb və nəşr etdiyi "Miratül-büldan" adlı kitabında Car vilayətindən bəhs etmək istərkən işbu sətirləri yazır: "Dər tarix-e xəvanin-e Şəki, ke bər zəban-e torki və əz mosənnəfat-e Gazi Əbdollətif əfəndist, esm-e Car betəkrar zəkr şode əst"¹ (c.4, s.28)».

"Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi" Fatehin adı altında ilk nəşrdən 100 il sonra - 1958-də buraxılıb². Əsərin əhəmiyyətini və bədii dəyərini düzgün qiymətləndirən redaktor F.Babayev transliterasiya zamanı bu qiymətli abidənin dilini olduğu kimi saxlamağa çalışıb, bütünlükdə "Tarix" in uğurlu bir nəşrini ortaya qoymağı bacarıb. Ancaq mətn ilk qaynaqdan - Dorn nəşrindən götürüldüyünə görə oradakı yanlışlıqlar eynilə buraya da köçürülüb. (Söz yox ki, buna görə redaktoru qınamaq olmaz, axı bu yanlışlıqları düzəltməkcün onun əlində başqa qaynaq yoxdu).

Bəli, Kərim ağa Fatehin "Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi" əsərinin indiyədək yalnız bir - Dornun 1858-də nəşr etdirdiyi əlyazması bəlliydi³. Ancaq hələ aspirantlıq çağımızda - 1979-un oktyabrında Əlyazmalar İnstitutumuzda əsərin daha iki əlyazma nüsxəsini üzə çıxararaq transliterasiya etmişdik. Əbdülcabbar Əliyev'in 1964-də buraya verdiyi B-5184/26540 şifrəli əlyazma Dornun yararlandığı nüsxədən daha bitkindir. Bir neçə sözün düzgün oxunmamasından (məsələn, "Təbriz" yerinə "Tərtər", "Nebolsin" yerinə "Nebosin" yazılıb), kağızının yeniliyindən orijinal yox, köçürmə olduğu bilinir. Köçürənin adı, köçürülmə tarixi göstərilməyib. Əsərin adı da yoxdur. Nəstəliq xəttiylə çox səliqəli yazılıb. 25 səhifəlik əlyazmanın başlanğıcında Dornun nəşrində bulunmayan bu bir neçə cümlə var:

¹ Çevirməsi: "Qazi Əbdüllətif əfəndinin yazdığı türkcə Şəki xanlarının tarixində Carın adı dəfələrlə çəkilib".

² Şəki xanlığının tarixindən. Redaktoru F.Babayev. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1958.

³ Dorn göstərir ki, həmin əlyazma Asiya muzeyindədir.

"Buyurmuşdunuz ki, Şəki vilayətində olan bir para xan və xan-zadələrin əslü nəcabətin və bir para vaqeat böyük əhvallardan teyişib, həqiqət edib, doğruluq ilə yazıb hüzurunuza izhar edək. Mən də böyük, köhnə adamlardan teyişib və həqiqət edib, bir para xan və xan-zadələrin əslü nəcabətin və bir para da böyük vaqeatlardan doğruluq ilə yazıb zeylə yazılan qərar üzrə hüzurunuza izhar elədim..."

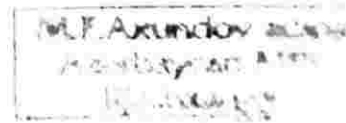
Bizcə, bu nüsxənin birbaşa orijinaldan köçürüldüyünü demək olar, çünki göstərdiyimiz parça yalnız ilk qaynaqda ola bilərdi. Dornun nəşrisə, göründüyü kimi, yarımçıqdır; göstərilən yerin yoxluğu və yanlışlıqların çoxluğu onun orijinaldan uzaq əlyazmadan köçürüldüyünü bildirir.

Əsərin başlığından gətirdiyimiz kiçik parça "Tarix" in yazılma səbəbini də az-çox aydınlaşdırır. Deməli, Kərim ağa onu, necə deyirlər, özxoşuna yox, kiminsə göstərişi, buyruğuyla yazıb. Buyuran, çox güman ki, Qafqaz canişinidir. Bəllidir ki, Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği (1773-1853) də "Qarabağnamə"sini məhz canişin M.S.Voronsov'un tapşırığıyla qələmə almışdı (1847). Fatehin "Tarix" i yazılan ildə (1829) Qafqaz canişini İ.F.Paskeviç'di (o, 1827-1856 arası bu vəzifədə olub); deməli, Kərim ağa Fatehin də "Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi"ni Paskeviçin buyruğuyla yazdığını düşünə bilərik.

Maraqlıdır ki, elə B-5184/26540 şifrəli əlyazmadan köçürüldüyünü aydınlaşdırdığımız B-6134/7448 şifrəli 23 səhifəlik (12 vərəq), çox səliqəsiz yazılmış başqa bir nüsxə hələ 1941-də ozamanki Əlyazmalar Fonduna verilib. Bu iki nüsxə arasında ayrıntılı yerlər də var. Məsələn, "mən" yazılan yerlər ikinci nüsxədə atılıb, Cəfərqulu xan'dan sonra oğlu İsmayıl xan'ın xanlıq etdiyi göstərilib və Hacı Cələbi xan'ın soykötüyünə Abdulla ağa, Əbdürrəhim ağa, Həşim ağa, Kərim ağa (Fateh) və Mahmud ağa'nın oğullarının da adları artırılıb.

MUSTAFA AĞA ŞUXİ. NUXU XANLARININ KEÇMİŞ ƏHVALATININ HEKAYƏTİ (HEKAYƏTİ-ƏHVALATI-SABIĞEYİ-XƏVANİNİ-NUXU).

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan B-3159/13840 şifrəli «Hekayəti-əhvalati-sabiğeyi-xəvanini-Nuxu» («Nuxu xanlarının keçmiş əhvalatının hekayəti») adlı türkcə əsər (qısaca: «Heka

yət») 1283-ün cəmədiyül-axir ayında (oktyabr 1866) yazılıb. Üstündə müəllifin adı yoxdursa da biz onu Mustafa ağa Şuxinin əsəri sayırıq. Niyə?

1) İ.L.Seqal 1902-də «Kavkazski vestnik» məcmuəsində Şəki tarixinə dair bir xronika dərc etdirib¹. Əsərə sərbəst yanaşaraq onu öz sözləriylə verən Seqal Kərim ağa Fatehin oğlu *Mustafa ağa Şuxi* nin (?-1895) adını çəkərək bildirir: «Şəki xanlığının tarixini o yazıb».

Seqalın nəşriylə «Hekayət»in əlyazmasını diqqətlə tutuşdurduqdan sonra aydınlaşdırdıq ki, onun Mustafa ağa Şuxinin adına yazdığı xronika məhz bu «Hekayət»dir.

Fikrimizi aşağıdakı tutarqalar da bir daha təsdiqləyir.

2) «Hekayət»lə öləri tanışlıqdan aydınlaşır ki, bu əsərin yazarında Kərim ağa Fateh «Tarix»inin əlyazması olub və o, «Tarix»dən geniş yararlanıb. Kərim ağanın əlyazması onun ailə üzvündə ola bilərdi, bu şəxssə atasının bütün arxivini qoruyub saxlamış sevimli oğlu Mustafa ağadır.

3) «Hekayət»də həm özündən qabaqkı Kərim ağanın «Tarix»ində, həm də özündən sonrakı Hacı Seyid Əbdülhəmidin «Şəki xanları»nda bulunmayan bir çox yeni tutarqalarla üzləşirik. Məsələn, Şəki xan'ın oğlu Həsən sultan, Dərviş Məhəmməd xan haqqındakı geniş məlumat başqa qaynaqlarda yoxdur. Məhəmməd-həsən xanın Qubadan çıxıb Qazıqumuqlu *Surxay xan*'in yanına getməsi, Surxay xanın Dağıstan qoşunlarını yığaraq Məhəmməd-həsən xanı götürüb Şəkiyə xan tikməyə gətirməsi haqqında qeyd də yalnız buradadır. «Hekayət»dən xüsusən Məhəmməd-həsən xan, Səlim xan və onlardan sonrakı xanların yaşayışının son çağları haqqında çox dəyərli bilgilər alırıq. Şəkiddə hicri 848 (m.1444/45)-dən qabaq xan (hakim) olmaması haqqında fikir də ilk dəfə bu əsərdə deyilib. Şəki xanlarının övladları haqqında ən geniş və doğru bilgi də məhz «Hekayət»də verilir.

¹ И.Л. Сегаль. Елисаветпольская губерния. Впечатления и воспоминания. (Отдельный оттиск из журнала "Кавказский вестник" за 1902 г.). Тифлис, 1902, ss. 4-12.

Bütün bu göstərdiklərimizi yalnız xan ailəsindən çıxmış ən məlumatlı şəxs yazsa bilərdi ki, o da, bizzat, Mustafa ağa Şuxidir.

4) Atasının əsərindən sonra yeni bir salnamə yazmağı Mustafa ağadan, fikrimizcə, yenə rus məmurları xahiş edib və o, atasının 35 il qabaq yazdığı xronikadan yararlanmaqla ən yeni, ən son bilgiləri ortalığa qoyub.

Mustafa ağa Şuxinin «Hekayət»də məhz Kərim ağa «Tarix»indən yararlanmasına gəlincə, bu fikri hər iki əsərdəki bir çox cümlələrin az qala üst-üstə düşməsi də təsdiqləyir. Məsələn, «Tarix»də yazılır: «...Şahın qabağında pişxidmətin ururlar». «Hekayət»dəsə deyilir: «...Şahın pişgahında pişxidmətin tüfəng ilə atıb urubdurlar». Örnəklərin sayını artırmaqla bilərik.

Kərim ağa Fatehin «Tarix»indən sonra yazılmış «Hekayəti-əhvalati-sabiğeyi-xəvanini-Nuxu» əsəri Hacı Seyid Əbdülhəmidin «Şəki xanları»ndan qabaq yazılıb və «Tarix» «Hekayət»çün, «Hekayət»sə «Şəki xanları»yçün ilkin qaynaq olub.

Bu gerçəklik üç əsəri tutuşdurarkən istər-istəməz ortaya çıxır. Tutuşdurmadan həm də aydınlaşır ki:

- «Hekayət» tarixləri və hadisələri «Tarix»dən genişləndirilməsinə mənimləyib;
- H.S.Əbdülhəmid Kərim ağa «Tarix»indən tam xəbərsizdir (görsəydi ondakı bir çox tarix və faktlardan hökmən yararlanar, yanlış tarixlərə üz tutmazdı), «Hekayət»dənsə yə-tərincə istifadə edib.

Sözümüz havadan asılı qalmasın deyərək aşağıdakı örnəklərə baxaq.

«Tarix»: «...*Tarixi-islamıyyə min yüz əlli altıda olanda Hacı Çələbini özlərinə hakim edib, Gələsən-görəsən(d)ə gedib sığnaq elərlər*».

«Hekayət»: «*Səneyi-islamıyyə 1156[-cı] ildə Hacı Çələbi Nuxuda xan olubdur*».

«Şəki xanları» (tarix göstərilmədən): «*Bədə xəlayiq Çələbini xan nəsb edibdirilər*».

“**Tarix**”: “*Hacı Çələbi xan on iki il hakimlik edib, tarixi-islamiyyə min yüz altmış səkkizdə olanda mərhum olubdur*”.

“**Hekayət**”: “*Hacı Çələbi öz əcəliylə, azarlayıb Nuxuda vəfat edibdir səneyi-islamiyyə 1168 sənədə*”.

“**Şəki xanları**”: “*Ondan bir müddət sonra Hacı Çələbi xan azarlayıb vəfat edibdir 1168-inci sənə*”.

“**Tarix**”: “*Hacı Çələbi çox böyük olub. Təbriz vilayətinə kibi buna qulluq edibdirlər*”.

“**Hekayət**”: “*Hətta Hacı Çələbi Nuxudan qoşun götürüb Təbriz vilayətindəkin gedibdir*”.

“**Şəki xanları**”: “*Hacı Çələbi xan da qoşun götürüb İrana - Təbrizdəkin gedibdir...*”.

“**Tarix**”: “*Məhəmməd xan Nuxuya gəlib. Hacı Çələbinin çox pulunun və xəzinəsinin yerini [ona] deyibdirlər, yerdən çıxarıb. Nuxuda çox zülmələr edib*”.

“**Hekayət**”: “*Ağaməhəmməd xan məzkur bir neçə vaxt Nuxuda hökumət edib, Nuxuda xanların dəfn olunan pullarını çıxartdırıb, nuxululara çox zülmələr edibdir*”.

“**Şəki xanları**”: “*Gəlib Nuxunu zəbt edib və Hacı Çələbi xanın mədfunat pulların çıxardır*”.

“**Hekayət**”: “*Dəvəli Sərdar Mustafa xan da gəlib Xaçmaz mahalında Padar qəryəsi həvaləsində Hacı Pırəhməd çəmənliylə mövsüm olan yerdə nüzul edibdir*”.

“**Şəki xanları**”: “*Bu halda da İran sərdarı Dəvəli Mustafa xan külli qoşunla Şəkiyə gəlib, Xaçmaz mahalında Hacı Pırəhməd çəmənliylə mövsüm yerdə nüzul edib mütəməkkin olubdur*”.

“**Hekayət**”: “*Şıxəli bəy məzkur Nuxuya varid olmamış yolda*”.

Fətəli xanın Nuxuda xan olmağın eşidib yoldan qayıdıb. Şirvana gedib, Fətəli xanın Nuxuda xan olmağı əhvalatın Mustafaxana məlum edibdir”.

“**Şəki xanları**”: “*Məzkur Şeyxəli bəy Fətəli xanın Nuxuda xan olmağın eşidib, yoldan qayıdıb Şamaxıya gedib, o əhvalatı Mustafaxana məlum edibdir*”.

Bizcə, bu örnəklər sözügedən üç əsər arasındakı varisliyin ardıcılığını izləməyə yetərlidir.

HACI SEYİD ƏBDÜLHƏMİD. ŞƏKİ XANLARI VƏ ONLARIN NƏSİLLƏRİ (DƏR BƏYANİ-ƏHVALAT VƏ SİLSİLEYİ-XƏVANİNİ-SƏLƏFİ-ŞƏKİ).

“*Şəki xanları və onların nəsiləri*” (qısaca: “*Şəki xanları*”) əsərinin yazıldığı tarix bilinməsə də, artıq yuxarıda sübut etməyə çalışdığımız kimi, bizcə, “*Hekayət*”dən (oktyabr 1866) sonra yazılıb. Bu fikri irəli sürərkən biz yuxarıda verdiyimiz örnəklərdən başqa, bu tutarqalara da söykənirik:

- 1) “*Şəki xanları*” məzmunca “*Hekayət*”i dabanbasma izləyir; “*Hekayət*”də olmayan yerlər (məsələn, Çələbi xanın Məlik Nəcəflə münasibətləri və Nadir şahın sarayında başına gələnlər) bu əsərə də düşməyib.
- 2) “*Hekayət*”də “*İsmayıl xandan sonra Nuxuda xan olmayıb, qəməndatlar olubdur*” cümləsindən sonra əsər üç abzasla yekunlaşırsa H.S.Əbdülhəmid “*Bundan sonra Nuxuda komendant təyin olundu, xan olmadı*” deyəndən sonra Şəki xanlarının övladlarını geniş ölçüdə incəliklə sadalayır.
- 3) H.S.Əbdülhəmid öz əsərinin hətta adını (“*Dər bəyani-əhvalat və silsileyi-xəvanini-sələfi-Şəki*”) da “*Hekayəti-əhvalati-sabiğeyi-xəvanini-Nuxu*”ya bənzətməyə çalışıb. Kərim ağa Fatehin «*Tarix*»indən xəbərsiz olan H.S.Əbdülhəmid hadisələrin təsvirini məhz Mustafaxana Şuxi «*Hekayət*»indən götürərək onları öz istəyinə uyğun dəyişdirib. Ancaq maraqlıdır ki, «*Şəki xanları*» daha gec yazılsa da ondakı bəzi tarixlər yanlışdır (məndə verdiyimiz qeydlərə baxılsın); görünür, müəllif, nədənsə, Mustafaxana Şuxi «*Hekayət*»inə çox da güvənməyib.

MİRABBAS MİRBAĞIRZADƏ. ŞƏKİ QƏZASINDA HÖKMRANLIQ TARİXİ HAQQINDA MÜXTƏSƏR MƏLUMAT.

Şəkinin tarixiylə bağlı qaynaqlar toplusundan ibarət bu kitabı nəşrə hazırladığımız zaman *Mirabbas Mirbağırzadə*'nin "Şəki qəzasında hökmranlıq tarixi haqqında müxtəsər məlumat" adlı yazısını da bura salarkən əməlli-başlı "işə düşəcəyimizdən" xəbərsizdik...

Mətni nəşrə tam hazırlayıb müəlliflər haqqında məlumat üzərində işləyəndə birdən aydınlaşdı ki, M.Mirbağırzadə haqqında heç nə bilmirik. Öncə qətiyyənlə daraldıq - düşündük ki, eybi yox, ensiklopediyalardan, başqa sorğu kitablarından, dost-tanılardan... onun haqqında tezliklə məlumat toplayarıq. Ancaq nəinki ensiklopediyalarda, tərcümeyi-halların verildiyi heç bir nəşrdə "*Mirabbas Mirbağırzadə*" adını tapa bilməyəndə xeyli təəccübləndik - axı bu cür kamil bir əsəri ortaya qoymuş şəxs izsiz-soraqsız yoxa çıxa bilməzdi. Nə yazıqlar ki, düşündüyümüzün gerçəklik olduğuna tezliklə inandıq!

Inandıq və 75 il bu insanın adını da yad etməmiş, onun kimliyini öyrənməmiş, bununla da fikir tariximizə zərbə vurmuş AZƏRBAYCAN ARAŞDIRICISI'nın "acığın" bu kişini özümüz üzə çıxarmağa qərar verdik...

...Artıq Şəki tarixi haqqındakı kitabın nəşrini yarımcıq saxlayaraq Mirabbas Mirbağırzadənin kimliyini öyrənmək üçün ölkənin, demək olar ki, bütün arxivlərində gərgin işə başladığımız.

Öncə Milli Elmlər Akademiyamızın Mərkəzi Elmi Arxivinə üz tutduq və nə yazıqlar ki, buradan əliboş qayıtdıq. Düşündük ki, bu adamı çox güman ki, 1937-də güllələnmiş olarlar, ona görə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivinə də baş vurduq. Oradan bizə *Mirbağırzadə Mirabbas Seyid oğlu*'nün şəxsi işini verdilər. Ancaq *İsmayılın Basqal kəndi*'ndən olan bu şəxs həm 1928-də Şəki tarixinə dair əsər yazacaq qədər yaşlı deyildi, həm də savadsızdı (görünür, Sovet hakimiyyətinə müqavimət göstərdiyinə görə bir neçə qohumuyla birgə tutularaq qolçomaq kimi güllələnmişdi). MTN-də başqa bir Mirabbas Mirbağırzadə haqqında məlumat tapılmadı. Beləliklə, Şəki tarixini

yazmış M.Mirbağırzadənin **repressiya olunmadığı** düşüncəsi üzərində dayanmalı olduq.

İlk dəfəydi ki, axtardığımız şəxsin ömür yolunu heç yerdən öyrənə bilmirdik. Araşdırmaya başlayandan aylar keçsə də M.Mirbağırzadənin haçan və harada doğulduğunu, ata-anasının kimliyini, harada oxuduğunu, hansı vəzifələrdə işlədiyini, yaxud hansı peşəylə məşğul olduğunu... göstərən yarımca cümlə belə tapa bilmirdik.

Günlərin bir günü M.Rəsulzadə adına BDU-nun professoru olan dostumuz, tarix elmləri doktoru *İsmayıl Musayev*'in yanında ondan söz saldıq. M.Mirbağırzadənin adını eşidən kimi hörmətli professor onun İrəvandan olduğunu, 1919-da Naxçıvana - *Araz Türk Respublikası*'na xüsusi missiyayla getdiyini və orada çox mühüm işlər gördüyünü bildirdi. Sən demə, hələ bir neçə il öncə professor İ.Musayev öz kitabında "Mirbağırzadə missiyası"nın fəaliyyətindən geniş yazıbmış.

Beləliklə, ilk ipucu ələ keçdi və uğurlu oldu. Tezliklə AR Dövlət Arxivində (MDTA), AR Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivində (SPİHMDA), Əlyazmalar İnstitutunda, AR Milli Kitabxanasında apardığımız sonrakı araşdırmalarda Mirabbas Mirbağırzadənin **iqti-sadçı, tarixçi, etnoqraf, coğrafiyaçı, sənətsünas, ədəbiyyatşünas, dilçi... alim, pedaqoq, ictimai xadim, yazıçı, curnalist...** kimi qoyub getdiyi olduqca zəngin irsi üzə çıxardıq. Onun qələminin məhsulu olan 7 kitabı (bir neçəsinin adı çoxcildlik "*Azərbaycan kitabı*"na düşməyib) və 200-dən artıq sanballı məqaləni aşkarladığımız, həm Mirabbas Mirbağırzadə şəxsiyyətinin nəhəngliyinə, həm də bu nəhəngin ömür yolu haqqında niyə heç yandan heç nəyin tapılmadığına heyrətləndik. Bu heyrət eyni zamanda dəhşətli təəccübə çevrildi - necə ola bilər ki, insan yüzmərtəbə bir binanın yanında dayansın, ancaq onu qətiyyənlə görməsin?! Azərbaycan araşdırıcısının bu ensiklopedik zəka yiyəsini indiyədək görməməsini, duymamasını, unutmasını başqa heç nəyə bənzətmək olmaz!..

"Unutqanlıq" demişkən, **M.Mirbağırzadənin elmi-publisist irsi yalnız ana dilimizdə və əsasən ərəb qrafikasında olduğundan, təkcə rus dilini və kirillitsanı bilən çağdaş alimlərimiz onun yaradıcılığından bütünlüklə xəbərsiz qalıb.** Bu baxımdan akad. Əli-

söhbət Sumbatzadənin "XIX-XX yüzillər Azərbaycan tarix-şünaslığı" kitabı istisnadır - o, M.Mirbağırzadə əsərlərindən ötrəicə söz açaraq (bir çoxunun yerini düzgün göstərməsə də) tarix və etnoqrafiyaya dair 8 məqaləsinin adını çəkib¹. Bu qeydlərdən aydınlaşır ki, Sumbatzadə onun tarix kitablarından yerli-dibli xəbərsiz olub. Ancaq hətta bu məhdud təsəvvürüylə belə Ə.Sumbatzadə M.Mirbağırzadəni geniş profilli peşəkar alim sayıb².

Beləliklə, əlinizdə tutduğunuz bu kitabdan Şəki tarixi haqqında ən dəyərli qaynaqlardan birinin yazarı *Mirabbas Mirbağırzadə*'nin tərcümeyi-halı və fəaliyyəti haqqında **Azərbaycan elm tarixində ilk dəfə** məlumat alırsınız...

Mirbağırzadə qədim türk şəhəri İrəvanın ən say-seçmə seyid nəsilərindən idi. Bu seyidlərin şəhərin mərkəzində, *Pənəh xanın bülvarı* deyilən yerdə böyük imarətləri vardı.

Bu soydan çıxmış *Hacı Mircəfər Hacı Mirbağır oğlu* (o, 1907-də İrəvan şəhər dumasına qəzası seçilmişdi; bax: İrəvan xəbərləri. - "İrşad" qəzeti, 7 iyun 1907, №106, s.3) və onun oğlu, görkəmli iqtisadçı alim *Mirhüseyn Mirbağırzadə* (1896-1970), nəvəsi (*Mir*)*cavad (Mir)bağır oğlu Mirbağırzadə* (1907-1078), onun qızı, görkəmli tibb alimi *Cülyetta Mirbağırzadə* (1937) və bir çox başqaları Azərbaycanın elm və maarif tarixində önəmli iz buraxmış şəxslərdir. (AKP MK birinci katibi olmuş *Kamran Bağırov*'un, ADU-nun keçmiş rektoru *Faiq Bağırov*'nin də bu köklə bağlılığı deyilir).

Qəti inamımıza görə, *Mirabbas Mirbağırzadə*'nin atası *Mirhüseyn ağa* yuxarıda adlarını çəkdiyimiz *Hacı Mirbağırzadə*'nin oğlu, *Hacı Mircəfər ağa*'nın qardaşı, *Mirhüseyn Mirbağırzadə*'nsə əmisidir. *Mirhüseyn ağa*nın nəslə haqqında olduqca az şey bilirik. Təkcə bu bəllidir ki, onun *Mirabbas*dan başqa *Mirabdulla* adlı oğlu da olub.

Naxçıvanın görkəmli maarif xadimlərindən olan ağsaqqal

¹ A.C.Сумбатзаде. Азербайджанская историография XIX-XX веков. Баку: Элм, 1987, ss.91, 93-94.

² Həmin əsər, ss.91, 93.

Lətif Hüseyinzadə bizimlə 2004-dəki telefon söhbətində bildirdi ki, mən 1919-da Naxçıvana gəlmiş *Mirabbas Mirbağırzadə*ni görəndə onun 35-40 yaşı olardı. Bu hesabla *Mirabbas ağa*nın **1880-85 arasında doğulduğunu** deyə bilərik. 1906-1907-ci illər mətbuatında da *M.Mirbağırzadə*nin adı "İrəvanın gənc ziyalıları" içərisində çəkilir; bu da həmin tarixin doğruluğuna bir tutarqadır.

Aşağıda *Mirabbas Mirbağırzadə*nin ömür yolu haqqında indiyədək öyrənə bildiklərimizin bir bölümünü tarixi ardıcılıqla ortaya qoyuruq.

Kitabçı

*Mirabbas Mirbağırzadə*nin uşaqlıq və ilk gəncliyinin necə keçməsindən, harada oxumasından heç nə bilmirik (çox güman ki, İrəvan gimnaziyasını bitirib). Ancaq yazılarından onun yüksək savad yiyəsi olduğu öz-özünə üzə çıxır.

Alverlə məşğul olan *M.Mirbağırzadə* daha çox kitab ticarətinə üstünlük verib. İrəvanda açdığı kitab mağazasını "*Umud kütübxanası*" adlandırmışdı (o çağlarda "*kütübxana/kitabxana*" kitab mağazası anlamındaydı; kitabxanayasa "*qiraətxana*" deyilirdi). Bu mağazada o yalnız kitab və dəftərxana ləvazimatları yox, özünün nəşr etdirdiyi divar təqvimini də satırdı. Bu haqda "İrşad" qəzetində yazır: "Keçən 1907-nci sənə üçün "*Molla Nəsrəddin*" məcmuəsi (əslində: "Qeyrət" mətbəəsi - Ə.T.) vasitəsilə nəşr olunan divar kalendarı, özümüzə məlum olan qüsuratımız və özgələ hər bir bərdə möhtacatımız cəhətindən çox qüsurlu olmuşdu... [...] Lakin bu sənə - 1908-nci sənə üçün "Qeyrət" mətbəəsində ürfanpərvərimiz vasitəsilə nəşr olunan divar kalendarı qiya olunmamalıdır. [...]"

İşbu kalendarlar xüsusunda İrəvan quberniyasının hər tərəfindən hər qisim xahişiniz olursa İrəvanda "Umud" kitabxanasına rücu buyurulmalıdır!

Bu çağda Qafqazda, o sıradan İrəvan və Bakıda kitab tica-

¹ *Mirabbas Mirbağırzadə*. (Xüsusi müxbirlərimizdən). İrəvandan. "Umud" kitabxanası tərəfindən. - "İrşad" qəzeti, 5.1.1908, №3, s.4.

rəti, çətinliyi çox və qazancı az işlərdən sayılırdı. Məsələ burasındaydı ki, Qafqazda türkçə kitablar çox az nəşr olunduğuna görə əksər ədəbiyyat Türkiyədən gətirilirdi. Türkiyədən Rusiyaya malların (kitabların da) gətirilməsində ciddi çətinliklər mövcuddu. Ancaq kitabçılar xalqı savadlandırmağı özlərinə milli bərc saydıqlarına görə bu işin bütün məhrumiyətlərinə dəyanətlə dözürdülər.

"İrşad" qəzetinin 26 və 28 fevral 1908 tarixli 24 və 26-cı saylarındakı «İrəvandan. İxtar və izahat. İrəvanda "Umud" kitabxanası tərəfindən» başlıqlı yazısında Mirabbas ağa kitab ticarətinin nə qədər ağır olduğunu öz başına gələnlərlə açıqlayıb. Məqalədə oxuyuruq: "Təqribən beş ay bundan əqdəm kitabxana üçün gedib İstanbuldan xirid etdiyimiz¹ kitablar ancaq bu günlər gəlib kitabxanamıza vüsul ola bildi...". Niyə belə gec? Bəlli olur ki, İstanbuldan kitablar paraxodla Batuma, oradan dəmiryolla Tiflisə aparılıb. «"Kitablarımızı sansor zəbt etdimi? Yaxud dəmiryol məfzəllərində² qeyb oldumu?" məxulyası bizi cana gətirdi. Daha teleqram, məktub göndərməkdən usanıb və filaxir keyfiyyəti-halı anlamaq və kitabları cəsticü edib ələ gətirmək üçün Tiflisə getdik». Tiflisdə aydınlaşır ki, buradan İrəvana - Mirbağırzadəyə göndəriləcək kitablar... Bakıya - A.Kazımzadə'yə³, Bakıya göndərilərsə İrəvana yola salınıb. Tiflisdə kitablar senzordan keçirilib (təbii ki, bu zaman alt-üst edilib), İrəvanda və Bakıda alınan kitablara gömrük haqqı tutulub, onlar bir də geri qaytarılıb, bir də gömrük haqqı verilib. Beləliklə, hərənin öz kitabına yiyələnməsi böyük vaxt, əmək və xərc itkisi hesabına başa gəlir...

Məsələyə ictimai problem kimi yanaşan M.Mirbağırzadə bütün bu müşkülün səbəbini belə açıqlayır: "Biz müsəlmanların ticarət aləmində bu qədər... dalı qalmağımızın səbəblərindən birisi də ətrafda ticarət işinə aşına, gözüaçıq və zirək, huşmənd adamlarımızın olmamağıdır". Bu çatışmazlığı qismən aradan götürmək - "gözüaçıq və zirək" adamların sayını artırmaq istəyiylə o, özünü belə adamlardan birinə çevirməyə, Türkiyəylə Qafqaz

¹ Satın aldığımız.

² Stansiyalarında.

³ O da Bakının məşhur kitabçılarından idi. Sonralar Müsavat partiyasının qurucularından biri oldu.

arasında ticarəti genişləndirməyə çalışır, bu məqsədlə tez-tez xilafətin paytaxtına gedib-gəlir, orada işgüzar əlaqələr qurur.

"İrşad"ın 10 və 20 mart 1908 tarixli 30 və 36-cı saylarındakı elanlarda "Umud" kitabxanasına İstanbuldan gələn kitabların siyahısı, onların satış qiymətləri və şərtləri verilib. 27 addakı kitabdan yalnız 4-ünün müəllifi türkdür (Əhməd Midhət, Səlanikli Tofiq), qalanlarına Qərbi Avropa yazıçılarıdır. Türkçəyə çevrilmiş bu əsərlərin müəllifləri Jül Vern, Aleksandr Düma, Pol Dokük, Berdelkor, Jül Klars, Kisavye dö Montanyen, Andre Türbe, Artur Arnol, Emil Reşburq, Somen Heddin, Hektor Melo, Fortune dö Buğvaye, Jorj Bradel və başqalarıdır.

M.Mirbağırzadənin "Tərəqqi" qəzetinin 15 fevral 1909 tarixli 36-cı sayından başlayaraq dərc edilən "Tarixi-islamdan parlaq bir səhifə" (müəllifi İbrahim Rifət'dir) tərcüməsinin sonunda «"Umud" kütübxanası sahibi Mirabbas» imzası qoyulub. Deməli, bu mağaza M.Mirbağırzadə 1909-da Bakıya köçəndək işləyib.

Mirabbas Mirbağırzadə Bakıya gələndən sonra da kitab ticarətiylə məşğul olub. Ticarətini genişləndirən Mirbağırzadə kitab və başqa nəşrlər gətirmək üçün dəfələrlə İstanbula gedib-gəlməli olub.

1914-ün fevralında o, Bakıda da yeni kitab mağazası açdı. 20 fevral 1914 tarixli (№583) "İqbal" qəzetindəki "Bakıda təzə kitab mağazası" başlıqlı elanda oxuyuruq: «Nikolayevski küçə-də "Kaspi" qəzetəsi idarəxanasının qabağında Mirabbas Mirbağırzadənin idarə etməsiylə təzə açılan kitab mağazasında hər cürə məktəb və müəllimə dair Qafqaz kitabları mövcuddur. Və İstanbula ən məşhur (tarix, roman, ədəbiyyat, hekayə, məzhəkə, fənn, fəlsəfə, hikmət, hifzi-səhhət, lüğət, qamus qəbilindən) Osmanlı kitabları dalbadal gəlib satılmaqdadır.

Баку, Николаевская ул. Книжн. магаз. Мир Багирова».

Nikolay (indiki İstiqlaliyyət) küçəsində "Kaspi" qəzeti redaksiyasıyla (Sabirin indiki heykəlinin yerindəydi) üzbəüzdə (indi orada Monolit binasıdır) yerləşən həmin mağazada M.Mirbağırzadə həm milli şüuru inkişaf etdirən və milli duyğuları qüvvətləndirən kitabları, həm də istər Azərbaycanda, istər Rusiyada, istərsə də Türkiyədə və b. ölkələrdə nəşr olunmuş qəzet-jurnalları satırdı. "Cənab Yusif və macərəyi-məşhuru" (1914)